

Превъплъщенията на гр. *φιλοσοφία* в средновековните славянски преводи на Балканите

Лора Тасева

(ИБЦТ – БАН)

XXVII ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН КОЛЕГИУМ ПО СТАРОБЪЛГАРСКА
ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА

14–15 ноември 2024, София

Обект и цел на доклада

ОБЕКТ

φιλοσοφία – една от стотиците старогръцки думи в съвременните езици

данните за директно заемане и преводни трансформации в средновековните славянски текстове

ЦЕЛ

- да се разкрият начините за предаване на думата и нейните семантични нюанси
- да се потърсят тенденции в подхода на различните преводачи и филологическо обяснение за тях

Извори

Преводи на византийски съчинения на Балканите (IX-XV в.)

Am – Хроника на Георги Амартол (Истрин 1930); **Ap**^{Ochr Slepč Šiš} – Апостол (SJS; Христова-Шомова 2004); **Areop** – Ареопагитски корпус (Fahl et al. 2012); **Cloz** – Клоцов сборник (SJS); **DekM** – Декемврийски служебен миней (Christians 2001); **Dial** – Дуалектика (Weiher 1969); **EfrSyr** – Паренезис на Ефрем Сирий (Aitzetmüller 1990); **GrB13** – 13 слова на Григорий Богослов (по Будилович 1871); **HOр** – За образа на човека от Григорий Нисийски (Sels 2009); **IIKn** – Илина книга (Крысько и др. 2015); **Izb73** – Изборник от 1073 г. (Симеонов сборник 2 и 3); **Pč** – Пчела (Пичхадзе, Макеева 2008); **PhK** – Слово от Филотей Кокин за Неделя на вси светици (Спасова и Христов 2020); **PP** – Катена към Песен на песните (Димитрова 2012); **Prol** – Пролог (Крысько и др. 2011); **Ps**^{Bol Chud} – Псалтир (SJS; Jagić 1907; Погорелов 1910); **StPrB** – Стишен пролог, български превод (Петков и Спасова 2008-2014); **Supr** – Супрасълски сборник (SJS; Meyer 1935); **UE** – Учително евангелие на Константин Преславски (Тасева и др. 2024); **Zlat** – Златоструй (Димитрова 2016)

Методика

Нееднакви лексикографски концепции на словоуказателите: пълно / частично обхващане на материала; с / без честота на употреба; с / без адрес на употребата в паметника

Честотният и контекстуално-семантичният ракурс са невъзможни.

Класификационни критерии:

- а) словообразователна структура на преводните корелати;
- б) морфемно градиво;
- в) вариативност.

Връзка на дадени модели с определени източници

Семантика на гръцката дума

φίλ- (люб-) + σοφία (мъдрост)

Значения

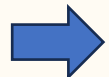
LSJ: 1) любов към знанието, стремеж към него, размишление; 2) систематично, методично разглеждане на обекта и 3) философия като наука

Войнов и др.: 1) склонност към знание, вкл. философски системи; 2) науката като занимание.

Lampe: 1) философия (езическа и християнска); 2) дисциплина, спазване на медицински режим.

Дворецкий: 1) любов към знанието; 2) любов към мъдростта; 3) изследване, наука; 4) конкретни философски учения

Diggle: 1) стремеж към знание, наука, мъдрост и научно занимание 2) философията като научна дисциплина

Връзка с морални ценности, християнски добродетели, религиозни практики

Преглед на преводните съответствия

- **3 директни заемки** (или производни от тях): философия *Ap-Ochr Slepč Šiš Cloz UE Supr DekM Zlat EfrSyr Prol Pč Dial HOp Areop StPrB*; философъ *τῆς φιλοσοφίας StPrB*; философъскъ *ἐν φιλοσοφία Pč*
- **29 славянски** (23 лексеми и 6 словосъчетания): въздръжание *Zlat*; добродѣяние *UE*; крѣпость и сѣмыслъ *Zlat*; любовмѣдріе *Ap Izb73 Pč Dial HOp PhK PP*; любовмѣдрѣство *Zlat*; любовпрѣмѣдрость *Areop*; любовпрѣмѣдрѣствіе *Areop*; любовпрѣмѣдрѣство *Areop*; любви прѣмѣдрости *GrB13*; любвзна прѣмѣдрость *GrB13*; мѣдролубіе *Zlat Pč StPrB*; мѣдролубьнѣ *τῆς φιλοσοφίας StPrB*; мѣдролубьць *Pč*; мѣдроразоуміе *UE*; мѣдрость *Ap UE Zlat Am Pč*; мѣдръ *ἐκ φιλοσοφίας Pč*; мѣдрьлюбѣство *Zlat*; прѣмѣдролубіе *Am*; прѣмѣдролубленіе *Am*; прѣмѣдрость *Ps-Bol Chud Zlat IIKn GrB13 Am Areop StPrB*; прѣмѣдростьнѣ (прѣмѣдростьно величание) *τῆς φιλοσοφίας φρούαγμα Supr*; разумъ *UE*; сѣврѣшенана вѣсота разума *φιλοσοφίαν καὶ ῥητορικὴν StPrB*; трѣпѣніе *Supr*; тѣщание *UE*; хѣтрость *Ap-Christ*; цѣлѣ оумѣ *UE*; цѣломѣдріе *Pč*; разумъ прѣмѣдръ *φιλοσοφία πολλή UE*

Словообразователна структура

14 двукоренни

5 точни структурни калки: Любомъдрие; Любомъдрество; Любопрѣмъдрость, Любопрѣмъдрестве; Любопрѣмъдрество

6 калки с разместени позиции на членовете: мъдролюбие; мъдролюбиез; мъдролюбиец; мъдрюбиество; прѣмъдролюбие; прѣмъдролюблиение

2 частични калки (с точно предаване само на единия от компонентите): мъдроразоумие; цѣломъдрие

1 двукоренна дума без пряка връзка на компонентите с гр.: добродѣяние

6 словосъчетания: Любы прѣмъдрости, Любиезна прѣмъдрость и разумъ прѣмъдръ (за φιλοσοφία πολλή); крепость и смыслъ; цѣлъ оумъ; съвършената висота разума (за φιλοσοφίαν καὶ ῥητορικὴν).

9 енокоренни: прѣмъдрость; мъдрость; въздръжание; разумъ; тръпѣние; тѣщание; хитрость; мъдръ (за ἐκ φιλοσοφίας); прѣмъдростьнъ (за τῆς φιλοσοφίας).

Разпределение на структурните модели

Количествени пропорции:

- а) превес на енокоренните думи – **1:0** в *Ps* и *GrB13*, **2:1** в *Ap*, **3:2** в *UE*;
 - б) равен брой енокоренни и двукоренни лексеми – **1:1** в *Supr*, **2:2** в *Am*, **3:3** в *Zlat*;
 - в) превес на двукоренните – **0:1** в *Izb73*, *Dial*, *HOp*, *PhK* и *PP*, **2:4** в *Pč*, **1:2** в *Areop* и *StPrB*.
- **Двукоренните лексеми преобладават в късните преводи**
 - **8 от 9-те енокоренни съответствия се срещат само в текстове, възникнали преди XIV в.**
 - **6 от 7-те словосъчетания са в старобългарските текстове – x2 *UE GrB13*; x1 *Zlat Supr* (единственият пример от среднобългарски превод в *StPrB*, е мотивиран от словосъчетание в гръцкия източник)**

Морфемно градиво: предпочитани корени

мѣдр- (като корелат на гр. σοφία) – в 20 производни

люб- (мотивиран от гр. φιλο-) – в 13

оум- в 5

цѣл- в 2

В 1/3 от корелатите (10) присъства представката прѣ-.

- Повечето съответствия се срещат и в ранни, и в късни преводи.
- Само мъдростъ, добре представена в старобългарските преводи (*Ap UE Zlat Am Pč*), не присъства в нито един от XIV в.

Лексикална вариативност: *преобладаващи корелати*

философия – в 13 текста

любомъдринѣ и прѣмъдрость – в 7 паметника,

мъдрость – в 5

мъдролюбинѣ – в 3

25 лексеми са регистрирани само в по един текст

В преводната парадигма на философия:

- конкуренция между заемката и няколко славянски лексеми;
- богат набор от индивидуални предпочитания, които остават в рамките на конкретния паметник

Лексикална вариативност: количество по паметници

x8 корелата: **UE** (10 употреби), **Zlat** (14 употреби) и **Pč** (9 употреби)

x6 корелата: **StPrB** (7 употреби)

x5 корелата: **Areop** (15 употреби)

x4 корелата: **Ap** и **Am** (по 4 употреби)

x3 корелата: **GrB13** (3 употреби), **Supr** (4 употреби)

x2 корелата: **Dial** и **Hop** (по 2 употреби).

x1 корелат: **Izb73** (2 употреби) и **PP** (3 употреби)

Лексикална вариативност: предпочитания по паметници

UE – мъдростъ (3 пъти + 1 в разночетене), останалите 7 съответствия само по веднъж

Zlat – мъдролубиѣ (в пет слова); мъдростъ и въздръжаниѣ (по 2 пъти в две слова).

Areop – производни от любопръмъдр- (3 лексеми в 13 от общо 15 употреби)

Dial и **HOp** – философия и любомъдриѣ

PhK и **PP** – любомъдриѣ

Върху разнообразието на корелати влияят главно два фактора:

а) обемът на текстовете и съответно броят на употребите на гр. лексема;

б) преводаческите принципи.

Семантични превъплъщения

Свободни преводни корелати – съответствия без пряка словообразователна и семантична връзка на морфемно равнище с гръцката лексема (не съдържат обичайните корени мѣдр- и люб-).

φιλοσοφία – хитростъ в Христианополския апостол за езическата философия (Христова-Шомова)

В **UE** има най-много структурно необвързани съответствия за философия.

Семантични превъплъщения

ραζουμζ ‘*разум, мисъл, способност за познаване*’

Εἰ δὲ ἔτι μικροψυχεῖς, καὶ ἐλάττων εἶ τῆς ἐπὶ τούτοις **φιλοσοφίας**, μάθε τοῦ ταῦτα τολμήσαντος Ἡρώδου τὸ τέλος, καὶ μικρὸν ἀνάπνευσον. ταχίστη γὰρ αὐτὸν ὑπὲρ τούτων κατέλαβεν δίκη· (Cramer. Supplementum, I. 460.28–31)

аще ли еще неизвѣстно ти есть• и нижеи еси **ραζουμα** [ραζουμѣль Н] сиχъ• оувѣждь конць сѣтворьшаго толико ирода и мало ѡтѣдѣхни• скоро [скора WGH] во мьсть него постиже (**UE** 186b12 – 187c1)

Семантични превъплъщения

тѣцѣнїе *‘усърдие, старание, стремѣж’*

πολλῶ μᾶλλον ἡμᾶς, τοιαύτη προσιόντας τραπέζη, πλείονα ἐπιδείκνυσθαι χρῆ **φιλοσοφίαν**, καὶ τῶν πνευματικῶν ἔργων, καὶ τὰ αἰσθητὰ μετὰ ταῦτα ζητεῖν. (Chrys. in Matth. 49, PG 58: 500.29–31)

КОЛМИ ПАҮЕ НАМЪ КЪ ТАКОИ ТРАПЕЗѢ ПРИСТОУПАЮЩЕМЪ• МНОГО ТѢЦѢНІЕ ПОДОБАЕТЬ ПОКАЗАТИ• И ДѢХВѢНА ЛЮБИТИ• И ЧЮВСТВѢННЫХЪ ИСКАТИ• (**UE** 82a11–19)

Семантични превъплъщения

Добродѣгание *‘добри дела, добродетел’*

ἔτι δὲ καὶ τοῦτο δηλοῖ τὸ ἀκολουθεῖν τῷ Χριστῷ, μὴ μόνον τὴν ἐν τοῖς διωγμοῖς ἔχειν ἀνδρίαν, ἀλλὰ καὶ σωφροσύνην καὶ ἐπιείκειαν, καὶ πᾶσαν ἐπιδείκνυσθαι **φιλοσοφίαν**. Τί ἐστὶν “ὅς *γὰρ ἂν θέλη τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσῃ αὐτήν;*” περὶ τῆς παρὰ τὸ δέον σωτηρίας λέγει, τὴν ἐκ τῶν κινδύνων διαφυγὴν [var. διαφυγεῖν]. (Cramer I, 133.22–34.2)

еще [аще G] же и се являють• еже ходити въ слѣдъ х̄а• не тѣкѣмо же въ напастьхъ• имѣти мѹжьство• нъ и цѣломоудриѣ• и покорѣниѣ• и всако добродѣгание показати• ѹбо естъ иже бо аще хоцетъ д̄шоу свою сзпастн• да погубитъ ю• о сзпасени глаголетъ• о [om. WGH] бѣваюциимъ лишѣ [лихо WGH] правды• бѣгание еже ѿ бѣдъ• (**UE** 130c1–20)

Семантични превъплъщения

цѣлѣ оумѣ ‘*цял, пълен, съвършен*’

καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς· (Joan. Chrys. in Matth. 18, PG 57: 268.51)
ὅπερ ὕψος μέγιστον **φιλοσοφίας** ἐστί· διάτοι τοῦτο καὶ λαμπρὸν τὸ ἔπαθλον
ἔχει καὶ μισθὸν τοιοῦτον, οἷον οὐδὲ ἐν τῶν προτέρων. (Cramer I, 41.13–15)

и добро творите ненавидациимѣ васѣ еже естъ вѣсота великаѧ [велика W от.
G] цѣлаго оума• и [от. WG] имѣюще свѣтѣло вѣзмѣздиѣ• и такоу мѣздоу
яко [якоже G] яже [еже W] не иматъ ни едина заповѣдъ отъ вѣшьнихъ•
(**UE** 135b18 – 135c10)

Сродни думи

UE Увод към 15-то слово: и мы възлюбимъ цѣлоумно• изискати• свата словеса• и чудеса христова (73d16–21) ‘с целия си ум, с цялата си способност да проумяваме’.

цѣлоумноѣ ‘целомъдрено’ **Zlat** (Срезневский 3)

цѣлоумноѣ ‘целомъдрен’ **Supr** (Meyer 1935), **GrB13** (Будилович 1871), **Izb76** (Мушинская и др. 2009), **Zlat** (Димитрова 2016);

цѣлоумноство ‘целомъдрие’ **GrB16** (Срезневский 3)

Заклучение

- В 20 текстови корпуса – **32 сл. транспонента** с нееднаква честота на употреба, различна словообразователна структура и морфемен състав.
- **Устойчиво присъствие:** философия (в 13 текста), любовмъдрие и прѣмъдрость (в по 7 текста).
- В словообразователно отношение **преобладават калките:** любовмъдр-, любопрѣмъдр-, мъдролуб-, прѣмъдролуб-.
- Еднокоренни съответствия и словосъчетания – **предимно в ранните преводи.**
- **Неточните на пръв поглед паралели** хъитрость, добродѣяние, тѣщяние, разоумь, цѣль оумъ **са адекватни решения** в дадения контекст.

Благодаря за вниманието!

